

В статті освящен процес формування українських фамилий с суффиксом -enk-o на базе онимной и апеллятивной лексики. Определены состав, структурные типы древнеславянских и христианских имён и раскрыта их роль в образовании фамилий. Установлены и описаны лексико-семантические группы апеллятивов, послужившие базой для фамилий.

Ключевые слова: антропонимия, фамилия, личное имя, древнеславянское имя, христианское имя, вариант имени, прозвище, апеллятив.

Summary

Poznanska V. D. Semantic and derivational structure of surnames with -enk-o (on material of an antroponimiya of the Donetsk region).

The article consecrated the process of formation of the Ukrainian surnames with the suffix -enk-o based on nominative and appellative vocabulary. The composition, structural types of the Old Slavic and Christian names were defined and their role in the formation of surnames was established. The lexical-semantic groups of appellatives that have formed a base for the surnames were established and described.

Keywords: anthroponyms, surname, personal name, Old Slavic name, Christian name, name option, nickname, appellative.

УДК 811.161.2'282.2

Л. Б. Поліщук

Уманський державний педагогічний університет імен Павла Тичини

НОМІНАЦІЯ ПРОЦЕСІВ БУДІВНИЦТВА У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Реферат. Важливу роль в аналізі структури діалектів, визначенні діалектного членування мови загалом відіграє вивчення діалектної лексики за окремими тематичними групами лексики та лексико-семантичними групами з урахуванням усіх багатовимірних зв'язків та відношень, у яких перебуває лексема з іншими елементами системи. Особливої значущості аналіз діалектних слів набуває тоді, коли мовні одиниці є виразниками регіональної культури і сприяють реконструкції історії культури народу загалом. Назви реалій будівництва містять не тільки лінгвістичну інформацію, а й дають уявлення про різні сторони життя й діяльності носіїв мови в конкретному регіоні.

Проаналізований матеріал дає підстави зробити висновки про те, що структуру будівельної лексики складає набір багатьох лексико-семантичних груп, які розпадаються на менші мікрогрупи: назви будівельних матеріалів (будівельні матеріали природного походження, вироби із матеріалів природного походження, матеріали промислового виробництва); назви процесів будівництва; назви осіб; назви будівель та їхніх конструктивних частин (назви житлових приміщень, назви господарських споруд, назви приміщень для тварин); назви малих архітектурних споруд.

Ключові слова: діалект, діалектна лексика, тематична група лексики, лексико-семантична група, агентивив, процес, мозаїчні вкраплення, будувати.

Важливу роль в аналізі структури діалектів, визначенні діалектного членування мови загалом відіграє вивчення діалектної лексики за окремими тематичними групами лексики та лексико-семантичними групами з урахуванням усіх багатовимірних зв'язків та відношень, у яких перебуває лексема з іншими елементами системи.

Характерною ознакою структурної організації лексики, що обслуговує сферу будівництва, є відносна автономність лексико-семантичних груп. Однак спостерігаємо зв'язки між елементами різних груп, найширше вони представлені із назвами процесів будівництва: загальні назви процесів будівництва – агентиви (загальна назва): *ст'ройіти* – *ст'ройка*, *стро'йт'ел'*; назви процесів – агентиви на позначення вузької спеціалізації: *к'рити* – *к'рове"л'шчик*, *ук'рил'шчик*; *пок'р'іўник*, *покроў'шч'ік*; *уши'вати* – *ўши'вал'шчик*, *ўши'вал'ник*; *муру'вати* – *му'роўшчик*, *муру'вал'ник*; назви процесів – назви матеріалів: *сте"лити* – *сте"лина*,

ст'іл'; назви матеріалів – назви процесів: *бут* – *забу'тоўка*; *вал'ок* – *вал'кувати*; *це'мент* – *це'ме'н'т'ірувати*; назви будівельного процесу – назви конструктивної частини: *сте'лити* – *стел'а*; *к'рити* – *к'риша*; назви матеріалів – агентиви: *б'л'аха* – *б'л'ахар*, *жес'т* – *жес'т'аничник*, *кам'ін'* – *кам'ін'шчик*; назви тварин – назви приміщень для тварин: *ко'з'атник*, *к'ізник*, *кр'іл'чатник*, *крол'їуник*, *коро'л'атник*, *кро'л'атник*, *сви'нарн'а*, *ко'н'ушн'а*.

На позначення процесів будівництва в досліджуваних говірках виокремлюємо групу лексем, якими позначають усі етапи будівництва, та групу – на позначення окремих етапів будівництва.

До першої групи належать дієслова *ст'ройіти*, *буду'вати* та похідні іменники *ст'ройка*, *буд'їуництво*. Дієслово *буду'вати* запозичене з німецької мови, крім української, стало надбанням чеської й польської мов [11, с. 52]. Автор словникової статті в «Етимологічному словнику української мови» подає вказівку, що посередником на шляху запозичення слова *будувати* була польська мова (ЕСУМ I, 279). Велика кількість дериватів з коренем *буд-* свідчить про те, що це запозичення міцно увійшло в українську мову [12, с. 53], саме воно стало літературним стандартом в ній. Однак на досліджуваній мовній території літературно-нормативне *буду'вати* та похідне *буд'їуництво* представлено мозаїчними вкрапленнями. Основними лексичними одиницями на позначення процесу будівництва в обстежених східноpodільських говірках є лексеми *ст'ройіти* та *ст'ройка*, які покривають весь досліджуваний ареал. У СУМ зареєстровано тільки дієслово *строїти* з ремарками – *рідк.*, *розм.* (IX, 784). Можемо припустити, що вживання давнього дієслова *ст'ройіти*, яке зі значенням «будувати, споруджувати» було відоме пам'яткам киеворуського періоду (Срезн. III, 554), та похідного *ст'ройка* на досліджуваній території підтримується впливом російської мови. На позначення процесу зведення житлового будинку вживають словосполучення *с'тавити хату*.

Будівництво хати складалось із кількох етапів: копання траншеї для майбутнього фундаменту, зведення фундаменту, зведення стін, накриття будівлі, оздоблювальні роботи.

Етап копання заглибини для майбутнього фундаменту в усіх досліджуваних говірках номінують дієслівним словосполученням *ко'пати кана'їки*. На позначення етапу зведення фундаменту та стін зафіксовано лише двослівні номінації, що за структурою є дієслівними словосполученнями: *к'ласти фундаме'нт*, *ст'ройіти п'ід'мурок*, *к'ласти с'т'їни*, *з'нати с'т'їни*, *виг'нати ко'робку* «збудувати стіни».

Наступним етапом будівництва є накриття зведених стін. Підготовлені і розмірені на землі крокви виставляють уже на хаті. Такий процес називається *виг'нути верх*.

Здавна в українському селі хату накривали соломною. На позначення цього процесу вживалося дієслово *їши'вати*, зареєстроване з таким значенням у словнику за ред. Б. Грінченка (Грінч. IV, 371). Вважаємо, що назва *їшивати* мотивована подібністю технології покриття до процесу зшивання. Здавна, що фіксовано писемними пам'ятками, на позначення процесу спорудження даху над будівлею в спеціалізованому значенні вживалося дієслово *крити* [11, с. 53]. Зі значенням «робити покрівлю, дах, дашок над чим-небудь; покривати» ця лексема відома і сучасній загальнонародній мові (СУМ IV, 350) та побутує на території досліджуваних говірок. Безперечно, заміна природного матеріалу і відповідно технології покриття даху зумовила активізацію номенів *к'рити*, *їкри'вати*, якими називали процес накриття безвідносно до використовуваного матеріалу. Лексемою *к'рити* мотивована назва будівельної конструкції *к'риша* «покрівля будівлі; дах» (10, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 28, 29, 36, 38, 43, 46, 47, 49, 50, 52, 54, 57, 67, 68, 69, 70, 73, 80, 84, 91, 105), яка не увійшла до лексичної системи літературної мови. Лексеми *їши'вати* «покривати соломною, очеретом тощо дах будівлі» та *їкри'вати* «робити дах або яке інше накриття над будівлею» відомі загальнонародній мові (СУМ X, 422, 538). Спостерігаємо, що лексема *їкри'вати* майже повністю витіснила слово *їши'вати*, що зумовлено позамовними чинниками. Зрідка сучасні будівельники, які займаються покрівельними роботами, можуть послуговуватися і лексемою *їши'вати*, яка втратила свою диференційну ознаку й стала дублетом номенів *к'рити*, *їкри'вати*.

На позначення семи «покривати поверхню стіни, стелі шаром штукатурки» в досліджуваних говірках зафіксовано низку власномовних і запозичених лексем: *з'ладити*, *квачу'вати*, *тин'кувати*, *штукатури'ти* та дієслівні словосполучення *зак'идати з'линою*, *горо'дити з'линою*, *б'ити з'лину*. Найбільші ареали формують однослівні номени. Повністю покриває весь досліджуваний ареал питома лексема *з'ладити* (ЕСУМ I, 519), в окремих говірках

із нею вступає в синонімічні відношення номен *квачу^лвати*, мотивований назвою підручного засобу *квач* «намотане на кінець палиці клоччя, ганчір'я тощо для мащення чого-небудь» (СУМ IV, 132), за допомогою якого вирівнюють поверхню стіни. У реєстрі «Словника української мови» лексема *квачувати* відсутня, у семантичній структурі лексеми *гладити* спеціалізоване значення не виокремлено (СУМ II, 78).

На всьому досліджуваному ареалі на позначення процесу покривання поверхні стіни, стелі і т. ін. шаром штукатурки вживається дієслово *штукатурувати*, утворене від запозиченого з італійської мови агента *штукатур* (ЕСУМ VI, 482), що є нормою і в літературній мові. У частині говірок (2, 38, 52, 53, 54, 55, 61, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 80, 83, 91, 95, 105) на позначення дії зі значенням 'штукатурити' побутує лексема *тин'кувати*, похідна від запозиченої через польську мову з німецької зі значенням «штукатурка» лексеми *тиньк* (ЕСУМ V, 570) і зареєстрована словником як синонім лексеми *штукатурувати* (СУМ X, 115).

На позначення процесу змащування глиною щілин і заглиблень у стінах і на стелі будівель у досліджуваних говірках найбільші ареали утворює однослівна номінація *шпарувати*. Лексема *шпарувати*, похідна від праслов'янського *spara «щось розпорене, прорізане» (ЕСУМ IV, 457), відома загальнонародній мові (СУМ XI, 517). В окремих говірках лексема *шпарувати* вступає в синонімічні відношення з дієслівними словосполученнями *не^лре^лти^лрати глиною*, *обма^лзувати рост^лвором*, *мас^лтити ^лдири*. Сему 'покривати стіну розчином білої глини, вапна, крейди тощо' в досліджуваних говірках реалізують питомі лексеми, мотивовані кольором, *б^лілити*, *б^лілувати* та *мазати*, *мас^лтити*.

До 'матеріал' вплинула на появу окремої мікрогрупи лексем на позначення процесу настилення підлоги. Для називання процесу настилення підлоги з дощок використовуються дієслівні словосполучення *наби^лвати ^лдошки*, *сте^ллити п^лідвалини*, *с^лтавити ^лдоски*, *сти^ллити п^лідлогу*, *сти^ллити пол*. На позначення процесу оформлення підлоги з глини в східноподільських говірках уживаються номінації *вал'кувати д^ліл / дол'і^люку*, *мазати д^ліл*. Оздоблювальні роботи позначають дієслова, утворені від назв речовин: *це^лме^лн^лт^лірувати* 'покривати, скріплювати цементом', *фарбувати*, *красити* 'покривати чи просочувати щось фарбою'.

Отже, більшість назв процесів будівництва – аналітичні номінації, що за своєю структурою є дієслівними словосполученнями. Однослівні номени мотивовані: назвою речовини чи матеріалу: *штукатурувати*, *тин'кувати*, *вал'кувати*, *це^лме^лн^лт^лірувати*; назвою підручного інструмента: *квачувати*; кольором: *б^лілити*, *б^лілувати*.

Назви процесів будівництва є твірною основою для:

- назв результатів праці: *мазати* → *мазанка* 'утрамбована, вирівняна та помазана глиною земля в хаті', *штукатурувати* → *штукатурка* 'шар будівельного розчину, що вже затвердів на стіні, стелі';

- назв житла, побудованого за допомогою цього процесу: *вал'кувати* → *вал'коўка* 'житло з плетених із лози стін, обмазаних глиною'; *мазати* → *мазанка* 'житло, стіни якого будували, накладаючи в опалубок соломку, очерет, заливаючи глиною та трамбуючи', 'житло з плетених із лози стін, обмазаних глиною' та ін.;

- назв речовин, якими виконують будівельні роботи: *шпаклювати* → *шпаклюўка* 'в'язка речовина для замазування щілин і тріщин, наприклад, щілин біля шибок'.

Список використаної літератури

1. Бондар О. І. Українське діалектне словникарство початку ХХІ століття / О. І. Бондар // Вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія. – Т. 17. – Вип. 4. – Одеса, 2012. – С. 5–18.
2. Глуховцева К. Д. Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень / К. Д. Глуховцева // Діалектологічні студії. 4: школи, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2004. – С. 262–274.
3. Глуховцева К. Динаміка складу назв господарських приміщень у східнослов'янських говірках / К. Глуховцева // Український діалектологічний збірник. Книга 3: Пам'яті Тетяни Назарової / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, 1997. – С. 177–194.
4. Гороф'янюк І. В. Лексикографічне відтворення лексики подільського говору / І. В. Гороф'янюк // Філологічні студії: зб. наук. статей. – Вінниця, 2006. – Вип. 4. – С. 10–14.

5. Гринько Р. О. Спостереження над будівельною лексикою іншомовного походження у пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст. / Р. О. Гринько // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами : тези доп. – Ужгород, 1982. – С. 9–10.

6. Гриценко П. Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) / П. Ю. Гриценко // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний, лінгвогеографічний аспекти : матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – С. 5–23.

7. Гриценко П. Ю. Діалекти української мови / П. Ю. Гриценко // Енциклопедія сучасної України. – К., 2007. – Т. 7. – С. 651.

8. Гриценко П. Ю. До питання про ареальний аспект дослідження лексико-семантичної системи / П. Ю. Гриценко // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів : зб. ст. / відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 163–167.

9. Довгань С. Трансформаційні процеси в житловому будівництві українців Черкащини кінця XIX – XX століть (на матеріалах експедиції) / Сергій Довгань // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 81–83.

10. Тищенко Т. М. Ареальна стратифікація східноподільських говірок / Т. М. Тищенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип. 3, кн. 2. – С. 31–38.

11. Царалунга І. Б. Помешкання українців кінця XVI – початку XVII століття (на матеріалі Житомирських актових книг) / І. Б. Царалунга // Волинь – Житомирщина : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2010. – № 22(1). – С. 186–199.

12. Чепіга І. П. Будівельна лексика староукраїнської мови (загальні поняття) / І. П. Чепіга / Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 51–61.

Джерела

Грінч. – Словарь української мови / упоряд. з доданням власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наук. думка, 1996–1997. – Т. 1–4.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

СУМ – Словник української мови : в 11-ти т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – М., 1893–1912. – Т. 1–3.

Аннотація

Полищук Л. Б. Номинация процессов строительства в восточноподольских говорах.

В статье описан состав, генезис, семантическая структура и география строительной лексики в украинских говорах, установлены системные связи между структурными единицами в составе лексико-семантических групп, выяснены основные принципы мотивации номен строительства.

Среди названий процессов строительства в исследуемых говорах выделена группа лексем, которые номинируют все этапы строительства, и группа для обозначения отдельных этапов строительства. К первой группе относятся однословные номинативы и производные существительные. Отдельные этапы строительства номинированы глагольными словосочетаниями, однословные номены мотивированы названием вещества или материала.

Ключевые слова: диалект, диалектная лексика, тематическая группа лексики, лексико-семантическая группа, агентивив, процесс, мозаичные вкрапления, строить.

Annotation

Polishchuk L. B. The construction processes nomination in the dialects of Eastern Podillya.

The article describes the structure, genesis, semantic structure and the geography construction vocabulary. The systemic relations between the structural units composed of lexical- semantic groups were established and the basic principles of stock-lists construction motivation were studied out.

Among the construction processes names a group of lexical tokens that represent as all the stages of construction as individual stages was singled out in the studied dialects. The first group includes one-word category and derivative nouns. Some stages of construction are nominated by verbal phrases; one-word stock-lists are motivated by the name of the substance or material.

Keywords: dialect, the dialect vocabulary, the thematic group of lexicon, lexical- semantic group, agentive, process, mosaic inclusions, to build.

УДК 81'367: 81'42

К. В. Пономаренко

Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка

ДІЄМЕННИК ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КОМПРЕСІЇ В РЕЧЕННІ І ТЕКСТІ

Реферат. У статті проаналізовано дієменник як засіб компресії інформації на семантико-синтаксичному й комунікативному рівні. Зокрема, окреслено спектр аспектів теоретичного осмислення дієменника, з'ясовано його морфолого-синтаксичні особливості синкретичної мовної одиниці, що поєднує в собі формально-граматичні ознаки іменника із семантико-синтаксичними властивостями дієслова.

Семантико-синтаксична специфіка аналізованої одиниці мови схарактеризована у зв'язку з її потенційною предикатністю, здатністю відтворювати структуру пропозиції. Пропозицію розглянуто як зв'язку ланку між реченням і текстом, мінімум значущої інформації про подію, ситуацію.

Визначено функції дієменників у позиції головних та другорядних членів речення в аспекті згортання інформації й семантичного ускладнення речення. Проаналізовано комунікативні функції дієменника у висловленні й тексті, зокрема його роль в організації текстової інформації, потенціал передавати найбільш важливу інформацію, а отже, здатність акцентувати увагу реципієнта. Наведено результати дослідження функцій дієменника в комунікативній організації тексту, окремих мовних експериментів, які доводять, що основною функцією дієменника в реченні і тексті є конденсація інформації.

Ключові слова: дієменник, предикат, пропозиція, семантичне ускладнення речення, комунікативна організація тексту, конденсація інформації.

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли в центрі уваги перебуває інформація й технології її обробки й використання, особливого значення набувають лінгвістичні дослідження, пов'язані з інформаційним аспектом системи мови. Зокрема, наявні спроби когнітивного аналізу мовної інформації з метою її «квантування» (О. С. Кубрякова [10, с. 90], М. В. Нікітін [13, с. 53]), вивчення особливостей «згортання» (О. О. Залевська [5, с. 52], Р. М. Фрумкіна [15, с. 62]). У лінгвістиці з'явився термін «компресія інформації», що отримав визначення як стиснення плану позначального за збереження плану позначуваного (Н. С. Валгіна [2]). Очевидно, що це явище мови підлягає різнорівневному аналізу. Проте наразі констатуємо спорадичність дослідження потенціалу окремих мовних елементів щодо компресії інформації.

Відповідно, актуальним постає комплексний аналіз інформаційного навантаження дієменника як граматичного феномена, що суперечить усталеному від часів античності принципу протиставлення класу іменника й класу дієслова.

Метою дослідження є характеристика семантико-граматичних властивостей дієменника, його потенціалу щодо експлікації інформації в реченні і тексті.

Основними завданнями є: 1) визначити поняття «дієменник», встановити його обсяг та місце серед суміжних термінів (девербатив, віддієслівний іменник, ім'я дії); 2) описати його семантико-граматичні особливості; 3) розглянути дієменник як засіб конденсації інформації в реченні; 4) проаналізувати інформаційний потенціал дієменника в тексті.

У сучасних мовознавчих дослідженнях дієменник розглядають серед проблем словотворення (Н. Ф. Клименко, В. П. Олексенко, Л. О. Родіна, Л. М. Третевич та ін.), в аспекті реалізації семантичного потенціалу вихідних дієслів (К. Г. Городенська,